

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

NOVEMBER
1949

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

22^e JAARGANG
N^o 11

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8

EXCURSIE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK.

In verband met de feesten van het Sted. Gymnasium is besloten de excursie naar de Universiteitsbibliotheek aan de Wittevrouwenstraat, welke oorspronkelijk op de 17de December was bepaald, uit te stellen tot 21 Januari 1950. Deelnemers worden verzocht om 3 uur in de Universiteitsbibliotheek aanwezig te zijn.

Na een korte inleiding zullen middeleeuwse handschriften der Utrechtse school en wiegedrukken van Utrechtse drukkers worden getoond en toegelicht.

HET KLEINE BISSCHOPSHOF AAN DE DOMSTEEG.

De zg. Annalen van St. Marie zeggen over een grooten brand die in 1253 te Utrecht woedde, a.o.: *Majus palatium episcopi cum domo estivali et hyemali et cum turri episcopali totaliter combustum est. Camera reginae illesa permansit. Major turris apud sanctum Martinum fere combusta est. Medietas ecclesie S. Salvatoris.....* Vertaald: „Het grootere (grootste) paleis van den bisschop met zomer- en winterhuis en met den bisschoppelijken toren is geheel verbrand. De koninginnekamer is ongeschonden gebleven. De grootere (grootste) toren aan de St. Maarten is vrijwel verbrand. De helft van de St. Salvatorskerk.....

Het verbrande paleis vormde een heel complex, waartoe allicht ook de „koninginnekamer” hoorde. Waar het stond, blijkt al eenigszins uit de vermelding naast Dom en Oudmunster en wordt door andere opgaven volkomen zeker gemaakt: op de bekende plaats van het Bisschopshof, tusschen de Servetstraat en het Wed.

Maar wat moet dat allereerste woord *majus*? Langen tijd drong niet recht tot mij door, dat wij hier een vergrootenden trap voor ons hebben, dienend (volgens het Latijnsche taalgebruik) om het grootste van twee vergeleken objecten aan te duiden. Anderen

schijnen er zich trouwens ook niet druk over gemaakt te hebben. Doch er is geen ontkomen aan: het afgebrande paleis wordt ons voorgesteld als het grootste van twee, en de vraag is nu maar, waar het kleinste dan moet worden gezocht.

Ter wille van het antwoord verzoek ik den lezer, mee te gaan naar de Domstraat, vroeger Domsteeg geheeten. Het verschil der benamingen heeft met een verschil in breedte niets te maken: steeg was vroeger te Utrecht het gewone woord voor de wegen of straten in de stad. Maar een verbredening heeft toch wél plaats gevonden. Er zijn er zelfs twee geweest, beide aan den westkant: eene in onze eeuw, over de gheele lengte, waardoor een goede aansluiting op de Korte Jansstraat werd bereikt, en tevoren reeds eene in 1776, die zich beperkte tot ongeveer drievijfde van de lengte, aan het naar het Domein gekeerde eind. De doorgang van vóór 1776 moet naar onze begrippen den naam steeg in plaats van straat wel verdiend hebben.

In het bekende werk van N. van der Monde over de pleinen, straten e.d. van de stad^v Utrecht leest men (dl. II blz. 29): „Deze steeg, welke met het meeste regt aanspraak op den naam van straat konde maken, dagteekent van vóór het jaar 1338”. Hier is het woordje „niet” uitgevallen, want de schrijver betoogt in het vervolg, dat de aanleg is geschied ingevolge een ruiling in genoemd jaar waarbij het Domkapittel aan de stad afstond zekere hofstede „gheleghen bi den Ouden Kerchove”, opdat die zou dienen „alse eenre ghemeenere straten erveliken”. Doch hij heeft die straat verkeerd gelocaliseerd. Daarop wijst reeds wijlen Jhr. G. G. Calkoen in een van zijn prachtige bundels op het gemeentearchief. Welke straat dan wél bedoeld is, zal ik hier niet nagaan. Het is ook niet noodig, omdat wij beschikken over een stuk waaruit blijkt, dat reeds vóór 1338 de Domsteeg bestond. In 1331 nl. is sprake van een hofstede „alse gheleghen is opt ende van den Ouden Kerchove an sinte Martiins steghe an de westerside van dier selver steghen”. Dit is duidelijk genoeg: Van der Monde schreef bij vergissing juist de waarheid.

Een belangrijk bericht omtrent de Domsteeg vinden wij in Wstinc's in 1342 samengesteld Rechtsboek van den Dom (uitgave door S. Muller Fz., blz. 272). In de beschrijving van de Domimmunitet, d.i. het gebied waar alleen het Domkapittel gezag had en het bisschoppelijk-stedelijk gerecht was buitengesloten, heet het: *Domus due que sunt ad finem domorum ecclesie sancti Petri et Antiquum cimiterium, domus nostre claustrales sunt et domus choralium, et gaudent privilegio immunitatis. Via tamen illuc tendens ultra situm* domus choralium non habet emunitatem, quia publica est; sed usque ad domum choralium privata est ecclesie nostre, ad viam de nostro predio deputata, quam possemus recludere, si vellemus.* Vertaald: „De twee huizen die staan aan het

eind van de huizen van de St. Pieterkerk en (aan) het Oudkerkhof, zijn onze claustrale en koraalhuizen, en genieten het voorrecht van immuniteit. De weg echter daarheen strekkend voorbij de plek van het koraalhuis heeft geen immuniteit, daar hij openbaar is; maar tot aan het koraalhuis is hij eigen bezit van onze kerk, — van ons goed bestemd tot een weg, dien wij kunnen afsluiten zoo wij willen.

Het koraalhuis was het internaat van de koorzangers. Omstreeks 1342 bestond het ook blijkens andere gegevens uit twee huizen aan het Oudkerkhof, die later door één, juist op den in onze eeuw opgeruimden hoek, vervangen zijn. De huizen van St. Pieter eindigden tegenover de Domsteeg, op den hoek van Korte Jansstraat en Achter St. Pieter.

Waar het nu op aankomt, is, dat vanaf het Oudkerkhof gerekend de Domimmunitet eindigde achteraan het erf van het eene koraalhuis, en dat verderop de Domsteeg gewoon stadsgebied was. In 1597 wordt een brugje genoemd dat ongeveer halfweg de Domsteeg gelegen moet hebben. S. Muller Fz. denkt het boven het water dat hij Maartenssloot noemt, en dat tusschen Domplein en Oudkerkhof westwaarts zou hebben geloopt. Het is echter zeer twijfelachtig, of de heele Maartenssloot wel bestaan heeft. Hoe dan het brugje te verklaren? Misschien was het een rooster van hout of ijzer boven een holte in den bodem, bestemd om op Middel-euwsche wijze rondzwerfend gedierte den toegang tot het Domkerkhof te beletten; het zou dan gelegen hebben op de plek waar de Domimmunitet plaats maakte voor stadsgebied.

Waarschijnlijk ging de 18e eeuwse verbreding van het binneneinde van de Domsteeg tot aan hetzelfde punt. Vanaf het eind van die verbreding namelijk ziet men een recht doorlopende scheiding tusschen verschillende perceelen aan het Oudkerkhof eener- en perceelen aan het Domplein anderzijds, en ongetwijfeld is deze lijn eenmaal grens van de Domimmunitet geweest.

De immuniteitsgrenzen waren allermint onveranderlijk, en vooral in de complexen van zg. claustrale erven is nogal wat wiseling te bespeuren. Allerlei teekens wijzen op een meer of minder geleidelijke, vaak misschien informeele uitbreiding van de Domimmunitet. Omstreeks 1342 hoorde tot deze laatste o.a. het huizenblok beoosten de Domsteeg. Bewesten deze steeg was veel terrein ingenomen door enkele zeer groote claustrale erven, gaande van het Domkerkhof tot aan het Oudkerkhof, welke later op verschillende wijzen zijn gesplitst, o.a. door afscheiding van achterhuizen aan het Oudkerkhof. Maar deze erven vond men niet dadelijk naast de Domsteeg; het rijtje erven tusschen de boven genoemde perceelscheiding en het Oudkerkhof, tot een lengte van misschien 40 m., was juist géén immuniteit.

Omtrent die huizen hebben wij heel wat gegevens, al laten deze zich niet precies naar volgorde terechtbrengen. De meeste er van

bevinden zich in het Domarchief, in oorkonden die waarschijnlijk als rechtstitels tegelijk met de huizen waarop ze betrekking hadden, in handen van het Domkapittel zijn geraakt. Calkoen heeft er de noodige aandacht aan besteed. Ik doe er slechts een keus uit. Het opvallendst is wel een oorkonde waaruit ik reeds een gedeelte aanhaalde, en waarvan ik nu iets meer geef. Het is die van 1331, waarin het stadsbestuur verkoopt aan den burger Gelis Boudekiis sone „onser stat hofstede, de hi in erfpachte hadde van onser stat, alse gheleghen is opt ende vanden Ouden Kerckhoue an sinte Martiins steghe an de westerside van dier seluer steghen.....”

Van geen belang, maar wel aardig is, dat, naar wij van andere zijde weten, die Gelis hofslager was van bisschop Jan van Diest. Belangrijk is, dat ook náást het stadseind van de Domsteeg de grond stadgrond was: eigendom van de stad en hoorende onder het gerecht van de stad (welke anders voor gemachtigden van het Domkapittel had moeten overdragen). Niet ver westelijk van het perceel in kwestie lag ongetwijfeld de huisplaats, die bij stadsbrief in 1293 door twee personen werd overgedragen aan twee anderen, smeden van beroep, en die gelegen was op het Oudkerkhof tusschen de huisplaats van de erfgenamen van een slager Egbert en die van vrouwe Christine, weduwe van Gerard Visvase. De slaggers hoeven niet te verwonderen; immers was toenmaals het „vleeschhuis” gevestigd aan het Oudkerkhof naast het tegenwoordige stadhuis. Uit nog een ander stuk blijkt een perceelsdiepte van 6 roeden $1\frac{1}{2}$ voet, hetwelk doet onderstellen, dat de bebouwing sedert ongeveer $1\frac{1}{2}$ roede (ruim 5 m.) naar voren is gekomen.

Er was daar aan Oudkerkhof en Domsteeg dus in de eerste helft van de 14e eeuw een gat in de Domimmunitet dat onder het stadsgerecht viel en tenminste ten deele stadseigendom was. De Dom had er tot 1342 met de twee koraalhuizen pas een begin van eigendom en immunitet gekregen, maar heeft beide volledig weten te maken.

Om nu den kring te sluiten: in 1451 verbood de raad, „dat nyemant vulnis noch onreynicheyt en brenge opt Oude Kerchhof after bi dat oude hoff.” Met „dat oude hoff” moet óf de plek van het besproken huizenrijtje geheel of gedeeltelijk zijn bedoeld óf iets daartegenover, tusschen Oudkerkhof en Annastraat. Doch er is niets dat voor het laatste pleit. Daarmee is van het „oude hoff” de ligging vrijwel bepaald. En ik zou niet weten, wat het anders kan zijn geweest dan dát Bisschopshof hetwelk ik in tegenstelling tot het „Groote” van 1253 in het opschrift van dit stukje als het Kleine aanduidde.

Natuurlijk rijzen er verdere vragen. Wat deed de bisschop met zulk een hof achteraf? Kan hij daar ooit hebben gewoond? Wij weten uit een stuk van 1081, dat toen reeds het „winterhuis” was

voltooid dat nog eeuwen later zich verhief aan den Lichten Gaard. Zooals het Grootte en het Kleine Bisschopshof zich aan ons voordoen, doen ze denken aan iemands gewoon, behoorlijke huis en een kleiner en meer achterafgelegen, dat hij heeft geërfd en, omdat hij het toch niet gebruikte, van de hand gedaan. Opgemerkt moet evenwel worden, dat het terrein van het Kleine Hof aanmerkelijk meer dan het blokje aan het Oudkerkhof kan hebben beslagen, en dat bv. de grond tusschen dit blokje en het Domkerkhof er evengoed uit afkomstig kan zijn.

Ik zou de onderstelling willen wagen, dat het Kleine of Oude Hof in oorsprong niets anders is dan het in een (onecht) stuk van 1122 vermelde keizerlijke paleis Lofen. Men localiseert dit wel altijd tusschen Domplein en Vischmarkt, waar nog oude gewelven te vinden zijn, maar een bepaalde reden heeft dit niet. De ligging van het Kleine of Oude Hof is wel achteraf, doch de vorst voor wien het gebouwd werd, kan dat uitdrukkelijk gewenscht hebben: hij verwachtte toch niet, er anders dan met tusschenpoelen van enkele jaren gebruik van te zullen maken. Doch met zulke onderstellingen komen wij geheel op het terrein der fantasie.

J. PRAKKEN.

JOHANN BERNOULLI EN DE UTRECHTSCHER HOOGESCHOOL.

De gebroeders Jakob (1654—1705) en Johann (1667—1748) Bernoulli, als zoons van een drogist te Bazel geboren, zijn de stamvaders geworden van een geslacht, welks leden leidende plaatsen onder de wis- en natuurkundigen der 17de en 18de eeuw hebben ingenomen. Een tiental Bernoulli's hebben academische leerstoelen te Bazel, Groningen, St. Petersburg, Berlijn en Verona bezet en door hunne, in tal van publicaties vastgelegde onderzoekingen en toepassingen een wereldnaam verworven en behouden.

Ook Utrecht heeft getracht een Bernoulli als docent aan haar hoogeschool te verbinden.

Jakob kon geen blijvende bevrediging in de aangevangen studie der theologie vinden, toonde meer belangstelling voor sterre- en wiskunde, zwierf vele jaren in het buitenland rond, tot hij in Holland het werk van René Descartes en Christiaan Huygens dieper leerde kennen en daardoor den bij zijn aanleg passenden levenstaak vond. Hij keerde in Basel terug en aanvaardde daar in 1687 een professoraat in de wiskunde.

Johann studeerde geneeskunde, doch verdiepte zich onder leiding van zijn broer ook in wiskundige vraagstukken. In 1694

verwierf hij het artsdiploma en enkele dagen later huwde hij de dochter van een aanzienlijk en welgesteld volksvertegenwoordiger. Een jaar daarna kreeg hij van zijn schoonouders, die hun dochter zeer ongaarne naar het buitenland zagen vertrekken, onder de bedreiging van anders alleen te zullen gaan, toestemming om een te Groningen aangeboden professoraat voor den tijd van slechts enkele jaren aan te nemen. Op aandrang van zijn schoonvader keerde hij in 1705 naar Bazel terug.

Intusschen waren pogingen gedaan, om Johann te bewegen Groningen voor Utrecht te verwisselen. Daar achtte men hem den eenigen man, die in staat zou zijn de oud-vermaarde hoogeschool den glans weer te geven, waarin ze veertig jaar tevoren geschitterd had, toen de Cartesiaansche physica van Utrecht uit haar zegetocht was begonnen.

De rector-magnificus, Petrus Burman, had hem op wonderlijk welsprekende wijze mededeeling gedaan van de voordeelen, die Utrecht bood, van de bijzondere baten, die door den te verwachten toeloop van Duitsche en Engelsche studenten genoten zouden worden, Bernoulli antwoordde, dat de beslissing niet van hem, doch van zijn schoonvader afhankelijk was en deze wilde slechts toestaan, dat hij nog hoogstens twee jaar in het buitenland werkzaam bleef.

Een rechtstreeksch verzoek van één der Utrechtsche burgemeesters aan den schoonvader leidde niet tot verandering van dit besluit. Bernoulli werd gedwongen naar Bazel terug te keeren en daar tegen zijn zin den door het overlijden van zijn broer Jakob vrij gekomen leerstoel te bezetten.

Tot zoover de met Utrecht verband houdende mededeelingen in een rede, die den 21sten Januari 1948, ter herdenking van den 200sten sterfdag van Johann Bernoulli door prof. dr. Otto Spiess ¹⁾ voor de universiteit van Bazel is gehouden. Uit andere bronnen blijkt nog, dat de voor Utrecht begeerde geleerde den 27sten Augustus 1703 door de Utrechtsche vroedschap tot professor in de philosophie en mathesis op een jaarwedde van f 1400.— was benoemd en dat hij den 12den October d.a.v. voor deze aanbieding heeft bedankt. Pogingen, nogmaals in Augustus 1705 ondernomen, ten einde hem te bewegen, alsnog naar Utrecht te komen, hebben evenmin tot de gewenschte uitkomst geleid. ²⁾

1) O. Spiess, Die Mathematiker Bernoulli. (Basler Universitätsreden Heft 24). Basel, 1948. 8°.

2) Resolutiën van de vroedschap van Utrecht betreffende de academie, uitgegeven door J. A. Wynne en L. Miedema. (Werken uitgegeven door het Historisch genootschap N.r. LII). Utrecht, 1900. 8°. Blz. 158 en 169—170); — Acta et decreta senatus, vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche academie, uitgegeven door G. W. Kernkamp. Dl. II. (Alsvooren 3de s. LXVIII). Utrecht, 1948. 8°. Blz. 186 en 206.

In later jaren heeft hij meermalen het besluit, om een schitterende toekomst aan de familie zijner vrouw op te offeren, verwenscht. Utrecht zou hij tot een centrum voor de mathematische studie in Europa gemaakt hebben. In Bazel bleef hij de groote man in de kleine plaats, waar hij volgens prof. Spiess niet het milieu vond, dat voor de breedere ontwikkeling van zijn geest noodig was. E.

INTOCHT VAN PHILIPS II.

Op 3 October j.l. was het 400 jaar geleden, dat Koning Filips II zijn intocht binnen Utrecht deed om hier als landsheer te worden ingehuldigd. De Spaanse schrijver Juan Christobal Calvete de Estrella, die waarschijnlijk als ooggetuige de plechtigheid heeft bijgewoond beschreef deze triomfante intocht in zijn boek „Viago del Re Felipe”. In het Utr. Kath. Dagblad herinnert W. v. d. Pas aan deze gebeurtenis.

Aan zijn artikel ontleen we de volgende bijzonderheden.

Reeds op 30 Augustus had de Raad een commissie benoemd met haar lid Frans Boogairt aan het hoofd om de versiering te leiden, toezicht te houden op triomfbogen en standbeelden welke opgericht moesten worden. Tegelijk werden de schutterijen opgeroepen om zich te oefenen en hun uitrusting in orde te brengen om de stad waardig te kunnen vertegenwoordigen. Militant waren de Utrechtenaren nog voldoende, zó krijgshaftig toonden zich de vendels dat Estrella hen als „krijgslieden” betitelt.

Op 7 September kregen alle burgers opdracht om hun erven en de straten in goede staat te brengen, zulks binnen acht dagen, op straffe van een Caroli gulden boete.

Aan de triomfbogen en standbeelden werd grote zorg besteed, zoals behoorde voor een stad die Jean Mabuse, Jan van Scorel en Willem van Noort onder haar burgers telde. Het Kathrijneveld, de Neude en de Plaats (voor het stadhuis) kregen een schitterend aanzicht, daar stonden de schoonste bogen en beelden. Aan de Cathrijnepoort, waar de vorst zou binnenkomen, troonde een Utrechtse stadsmaagd als vorstin gekleed, bij het Stadhuis was de Overwinning uitgebeeld, iets verder de Trouw en op het Janskerkhof de Welwillendheid. Daags voor de intocht kwam een gedeelte van de hofstoet naar Utrecht in gezelschap van Maria van Hongarije, de algemene landvoogdes der Nederlanden.

De „blijde incomste”

Op 3 October 1549, kort na de middag, begonnen de Domklokken te luiden en een fleurige stoet trok naar de Cathrijnepoort. Voorop gingen 300 kinderen met vaandel, trommels en fluiten,

daarachter de Utrechtse vendels met musketten gewapend, dan volgde de Spaanse bezetting van Vredenburg. Het officiële Utrecht volgde onder aanvoering van de stadhouder Maximiliaan en de beide burgemeesters Ernst van Nyenrode en Cornelis van der Maet. En daarachter de Deken, de Proosten, de vijf kapittels en ruim 200 geestelijken. Bij de poort gekomen wachtten ze op de aankomst van Filips met zijn gevolg waarin de hertogen van Alva en Astorga, de Vliesridders en de leden van de Raad van State zich bevonden.

Toen de gasten arriveerden hield de oudste burgemeester een topraak, door Viglius namens Filips beantwoord. Dan zette de stoet zich in beweging, statig trok hij door de nauwe en schilderachtige straten van het 16de eeuwse Utrecht. Langs Vredenburg ging het door de Viesteeg, over de Neude en de Schoutensteeg en Oudkerkhof naar de Sint Maartenstoren. Daar werd de vorst begroet door de Domdeken Adriaan van Renesse namens bisschop George van Egmond.

De stoet werd ontbonden en Filips begaf zich naar de woning van de Heer van Nykerken, Deken van St. Jan.

De volgende dag (4 October) werd in de Dom een plechtige H. Mis opgedragen in tegenwoordigheid van Filips, de grote heren, de vijf kapittels en het stadsbestuur. Tegen de middag stelde bij de woning van de St. Jansdeken de stoet zich weer in gelijke formatie op en de vorst werd naar het Stadhuis gebracht.

Als President der Staten hield de Deken van St. Jan daar de inhuldigungsrede, roemde de wijsheid van Karel V en landvoogdes Maria, beval Utrecht in de schutse van de jonge vorst aan. Dan volgde de betuiging van trouw door de stedelijke instanties.

Filips II was overveldigd door de geestdrift der Utrechtenaren en zelden had men zijn stroef gezicht zo dikwijls tot een lach geplooid gezien, als in deze dagen, Estrella verhaalt dat hij ook de Domtoren beklom en verrukt was over het panorama. Eerst laat in de namiddag van 5 October nam hij afscheid en trok naar Amersfoort.

De Utrechnaren hadden drie dagen uitbundig gefeest. Wel keek het stadsbestuur wat bedenkelijk toen de kosten bekend werden: 2610 pond 5 schelling, Filips en Utrecht konden het best vinden: Nog in 1567 waarschuwde de koning Alva „zijn stad met toegeven te behandelen”. Alva sloeg dit advies in de wind en maakte van de meest koningsgezinde stad een haard van verzet. Filips heeft hem dit nooit vergeven. Maar Utrecht was voor de koning verloren, dertig jaren na de inhuldiging werd zij het centrum van de opstand door de Unie van Utrecht.